

Mentaliteitsgeschiedenis: een begripsbepaling

P. DEN BOER

De term mentaliteitsgeschiedenis is vrij jong. Rond 1960 raakte in Frankrijk de uitdrukking 'histoire des mentalités' in omloop, met name door toedoen van Robert Mandrou en Georges Duby¹. Al vrij snel werden in Nederland wetenschappelijke bezwaren aangevoerd tegen deze benaming, waar zoals gewoonlijk, het spraakgebruik zich niet aan stoorde. En nu dan, in 1983, heeft ons eerbiedwaardig genootschap, dat warempel niet verweten kan worden modieus mee te willen doen met moderne trends, de verleiding niet kunnen weerstaan om een congres te organiseren onder deze titel.

Toen tien jaar geleden het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een themanummer onder de titel mentaliteitsgeschiedenis liet verschijnen, geschiedde dat niet zonder problemen². Zowel in de inleiding als in één van de artikelen werden vingers bestraffend opgeheven³. Bovendien waren enkele bijdragen opgenomen die met mentaliteitsgeschiedenis niet zoveel te maken hadden. Desondanks lijkt vanaf dat moment in ons land de ban gebroken.

Een verklaring voor de succesvolle penetratie van deze term in het vocabulaire van de historici, die over het algemeen niet zo scheutig zijn in het accepteren van neologismen ligt mijns inziens eenvoudigweg in de behoefte aan een nieuw etiket voor een bepaald soort geschiedbeoefening waarin schijnbare synoniemen als psychologische geschiedenis en traditionele termen als cultuur- en ideeëngeschiedenis of een jongere term als intellectuele geschiedenis niet meer konden voorzien⁴. Mentaliteitsgeschiedenis bood een comfort waarbij historici zich behaaglijk voelden. Waarschijnlijk speelde mee dat de term een mate van onduide-

1. Invloedrijk waren ondermeer R. Mandrou, *Introduction à la France moderne 1500-1640* (Parijs, 1961) en het bekende opstel van G. Duby onder deze titel in: C. Samaran, ed., *Histoire et ses méthodes* (Parijs, 1961). Het is niet duidelijk wie het eerst de uitdrukking gebruikt.

2. Mondelinge informatie verschaft door de toenmalige redactiesecretaris drs. J.A.F. de Jongste.

3. *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)*, LXXXVI (1973) 152-155; C.P. Bertels, 'Skepsis tegenover de 'geschiedenis van de mentaliteit'', *ibidem*, 155 vlg.

4. Voor een vergelijking waarin de nadruk ligt op de overeenkomsten zie E. Schulín, 'Geistesgeschichte, Intellectual History und Histoire des Mentalités', in: *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch* (Göttingen, 1979) 144-162, dat nogal obligaaf is over de Franse ontwikkelingen.

lijkheid bezat en daardoor de speelruimte bood waar veel historici prijs op blijken te stellen.

Op het gevaar af de aantrekkelijkheid van de term te verminderen, wordt op uitnodiging van de congrescommissie enige verduidelijking gegeven. Daartoe wordt ten eerste ingegaan op de herkomst van de term en ten tweede op het gebruik van het begrip in de etnologie, psychologie en sociologie; ten derde wordt in het kort aangeduid welke problematiek, bronnen, benaderingswijze, en functie bij de mentaliteitsgeschiedenis in het geding zijn. Besloten wordt met een korte opmerking over mentaliteitsgeschiedenis *avant le mot* en de recente oprekking van het begrip.

HET WOORD

Allereerst dient te worden opgemerkt dat de registratie van woorden in woordenboeken weinig zegt over het vroegste gebruik van woorden. Men kan slechts zeggen dat vanaf het moment van registratie het woord in elk geval bestond, hetgeen overigens een nuttige indicatie is.

Het woord mentaliteit is afgeleid van het oudere bijvoeglijke naamwoord mentaal. De vroegste optekening *mentale* vindt men in Smyters' *Epitheta*⁵ van 1620, maar men vindt het niet-klassiek Latijnse, uit het scholastieke vocabulaire stammende *mentalis*⁶, pas in de vijfde druk (1669) van Meijers' *Woordenschat* bij de kunstwoorden⁷. In 1777 (elfde druk) vermeldt Meijers voor het eerst *mental* (sic) bij de bastaardwoorden en pas in 1824 vindt men 'mentaal' met de betekenis 'innerlijk, inwendig, wat in het binnenste van een mens plaats heeft en niet door woorden uitgedrukt wordt'⁸. Overigens wordt het woord, ongetwijfeld om redenen van purisme, in 1913 niet opgenomen in het desbetreffende deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

De eerste vermelding van mentaliteit in Nederlandse woordenboeken is in 1913 in Koenen's *Verklarend Handwoordenboek* als een woord zonder meervoud met de betekenis 'manier van denken, geestesrichting' waarbij als voorbeeld vermeld werd (en dat zal illustratief blijken voor de connotaties) 'de Turksche mentaliteit in zake de gewonden die op het slagveld liggen'. In 1924 verschijnt het woord voor het eerst in Van Dale met de omschrijving 'wijze van denken en gevoelen,

5. A. Smyters, *Epitheta dat zijn bijnamen oft toenamen* (Rotterdam, 1620).

6. J. Le Goff, 'Les mentalités: une histoire ambiguë', in: J. Le Goff, P. Nora, ed., *Faire de l'histoire*, III (Parijs, 1974) 82.

7. L. Meijers, *Woordenschat vervattende in drie deelen, bastaardwoorden, kunstwoorden, verouderde woorden* (5e dr.; Amsterdam, 1669).

8. P. Wieland, *Kunstwoordenboek* (Den Haag, 1824).

geest, geestesgesteldheid' en als voorbeeld wordt gegeven 'de mentaliteit van een misdadiger, van de rechterlijke macht'.

Het is aannemelijk dat het woord uit het Frans is overgenomen. Het Engelse *mentality* is veel ouder en wordt in de zeventiende eeuw al gebruikt, maar heeft aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een uitgesproken betekenis van verstandelijke vermogens⁹. Men sprak van de beperkte *mentality* van een insect en het boek van W. Köhler over intelligentieproeven op apen werd in 1925 vertaald uitgebracht onder de titel *The Mentality of Apes*¹⁰. Terzijde zij opgemerkt dat het bezwaar van Van Caenegem tegen mentaliteit als 'te zeer geassocieerd met verstandelijk' waarschijnlijk voortkomt uit een te grote vertrouwdheid met het Engels¹¹.

Het Franse *mentalité* wordt in 1842 gesignaleerd, maar in de zin van geestesgesteldheid voor het eerst in 1877 in het Supplement van de onvolprezen Littré¹². Overigens was het rond de eeuwwisseling nog geen gangbare term zoals blijkt uit de conversatie in de salon van Guermantes in de sjieke faubourg Saint Germain, waarin de duc de Guermantes erop gewezen werd dat men tegenwoordig het woord *mentalité* gebruikt voor *état d'esprit* hetgeen volgens de zegsman precies hetzelfde betekent maar 'au moins personne ne sait ce qu'on veut dire. C'est le fin du fin et, comme on dit, le dernier cri'¹³.

Het was pas door het werk van Lucien Lévy-Bruhl dat de term een grotere verspreiding en een bepaalde betekenis kreeg in wetenschappelijke kringen. In 1922 in het voorwoord van *La mentalité primitive* schreef Lévy-Bruhl dat een voorafgaand werk uit 1910 eigenlijk ook al zo had moeten heten maar dat hij toen nog voor een dergelijke ongebruikelijke titel was teruggeschrokken en dit toen *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* had genoemd. In de tekst van dit boek bezigde hij overigens wel herhaaldelijk de uitdrukking *mentalité primitive*.

HET BEGRIP MENTALITEIT IN DE ETNOLOGIE EN PSYCHOLOGIE

Uitgangspunt voor Lévy-Bruhl was de onvrede met de oppervlakkige manier waarop in de etnologie werd gesproken over de geestesgesteldheid van primitieve

9. *The Oxford English Dictionary. A New English Dictionary on Historical Principles*, J.A.H. Murray, ed. (1907).

10. *International Encyclopedia of Social Sciences*, VIII (1968) s.v. W. Köhler; cf. Le Goff, 'Les mentalités', 91, noot 13.

11. R. van Caenegem, 'Psychologische geschiedenis', *TvG*, LXXVIII (1965) 131.

12. Le Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* (Parijs, 1966); *Additions* (Parijs, 1881) van E. Littré, *Dictionnaire de langue française*: 'terme de philosophie: Etat mental'.

13. M. Proust, *A la recherche du temps perdu*, II, Bibliothèque de la Pléiade (Parijs, 1954) 237.

volken, die door animisme bepaald zou zijn en geen verdere uitleg behoefde. Volgens Lévy-Bruhl bestonden er in deze samenlevingen radicaal van ons verschillende geestesgewoonten. Hij constateerde een aversie voor redeneringen en discursieve operaties, een geringe neiging tot abstrahering, een mystiek besef van participatie en in verband daarmee weinig gevoel voor contradicties, een gering Ik-bewustzijn en een heel andere opvatting van causaliteit. Hij benadrukte dat het niet zozeer ging om een natuurlijke onmogelijkheid tot 'logisch' denken als wel om de ongebruikelijkheid ervan in primitieve gemeenschappen. Daar heerste een andere conceptie van tijd en ruimte en werd de belevingswereld geordend met classificatie-criteria die ons vreemd voorkomen.

Al meteen na het verschijnen van *Les fonctions mentales* ontstonden levendige discussies over de vraag of de primitieve mentaliteit wel prelogisch genoemd mocht worden (een ongelukkige term) en in hoeverre onze eigen samenleving nu wel zo gedomineerd werd door de logica¹⁴.

Met het oog op de begripsbepaling zijn twee opmerkingen van belang. Ten eerste werd de primitieve mentaliteit gehanteerd in een contrast met, laten we maar zeggen, het cartesiaanse *cogito*. Lévy-Bruhl verzette zich tegen het idee dat de menselijke geest overal in wezen dezelfde was en zich enkel in een ander stadium bevond. (Gebruikt hij daarom een nieuw woord en vermijdt hij het intellectualistische en eenheid suggererende *esprit*?) Hij geloofde niet dat de Kantiaanse *apriori*'s of de Aristotelische *logica* van toepassing waren in deze samenlevingen. Hij nam afstand van het evolutionisme, dat sterk onder invloed stond van het vooruitgangsgeloof van oprechte wereldverbeteraars voor wie geen twijfel bestond aan het gezegde dat de 'science of culture' de 'science of the reformer' was¹⁵. Termen als vertraging, geremde ontwikkeling, voorstadium van de menselijke geest, waren volgens Lévy-Bruhl een belemmering tot beter inzicht waarbij de primitieve samenleving meer in haar waarde gelaten werd¹⁶. Ten tweede was de mentaliteit duidelijk van toepassing op een collectief, het werd gebruikt als een collectieve geestestoestand. In de school van Durkheim werd afstand genomen van de individueel gerichte psychologie. Er was een kennissociologische implicatie. Bepaalde voorstellingen werden geacht sociale verschijnselen te zijn.

14. Enkele discussies worden genoemd in H. Berr, *La synthèse en histoire* (nouv. éd.; Parijs, 1953) 187-195; een zeer bekende kritiek werd geleverd door R. Allier in zijn *Le non-civilisé et nous. Différence irréductible ou identité foncière?* (Parijs, 1927).

15. E.B. Tylor, *Primitive Culture* (1871; 5e dr., Londen, 1913) II, 453: 'Thus, active at once in aiding progress and in removing hindrance, the science of culture is essentially a reformer's science'.

16. Voor de intellectuele ontwikkeling van Lévy-Bruhl op dit punt zijn van belang zijn vroegere werk *La morale et la science des moeurs* (Parijs, 1903) en zijn posthume *soliloquia: Les carnets de Lucien Lévy-Bruhl*, met een voorwoord door M. Leenhardt (Parijs, 1949), waarin hij ernstig twijfelt aan de hele conceptie. In ons verband is dit niet relevant.

Een van de eersten die in Nederland het begrip recipieerde was de godsdienstfemenoloog Van der Leeuw. Hij was het in grote lijnen met Lévy-Bruhl eens met dien verstande dat hij de primitieve mentaliteit een algemeen onderdeel van het menselijk bewustzijn achtte en dat er alleen dit verschil was tussen ons en de primitieve volken dat wij ons realiseerden dat er een verschil is tussen wetenschap en religie, droom en helder denken, logica en inspiratie¹⁷.

Daarentegen trok in het voetspoor van de ontzagwekkende Steinmetz, die niet veel ophad met de Franse sociologie, diens leerling J.J. Fahrenfort fel van leer in een boek dat geheel gewijd was aan een weerlegging van het idee dat er grote verschillen bestonden in aanleg, waarnemingsvermogen en Ik-bewustzijn tussen de 'natuurvolken' en ons zelf. De goede bedoelingen van deze aardrijkskundige zijn boven twijfel verheven maar de aard van bewijsvoering en zijn conclusie dat 'de magie weinig invloed bezat op de materiële cultuur, want dat het gezonde verstand... steeds de overwinning behaalt'¹⁸ doen eerder denken aan blijmoedige padvinderij dan aan serieuze etnologie.

De naoorlogse etnologie werd in sterke mate door het structuralisme beheerst, dat met name met betrekking tot de mythes het inzicht verdiepte. Het structuralisme dat ook zijn *précurseurs hollandais*¹⁹ kende, heeft het begrip mentaliteit in onbruik doen raken. Via halsbrekende toeren denkt men de algemene mechanismen van de menselijke geest bloot te leggen, terwijl *mentalité primitive* juist een contrast schept. Toch bestaat er veel verwantschap in werkwijze tussen het structuralisme en de school van Durkheim. Mentaliteit is een structuurbegrip, maar één zonder unificerende, universele pretentie – het is een contraststructuur.

In de psychologie en tal van andere wetenschappen was het enige tijd *bon ton* om de ideeën van Lévy-Bruhl toe te passen. De verwarring van droom en realiteit was *gefundenes Fressen* voor vele psychopathologen en cultuurcritici. '... slachtoffers van een delirium van alcohol of opium, geestelijk gestoorden, dichters en artiesten allen bezitten in verschillende mate een primitieve mentaliteit', want hun gedrag wordt gekenmerkt door schizofrenie en gering Ik-bewustzijn, heette het in een werk over symbolisme²⁰. Ook de eigenaardige psychologie van de vrouw werd, volgens onderzoekers, duidelijker door het hanteren van dit begrip.

17. G. van der Leeuw, *La structure de la mentalité primitive*, Cahiers de la Revue d'histoire et de philosophie religieuses (Straatsburg, 1928).

18. J.J. Fahrenfort, *Dynamisme en logies denken bij natuurvolken* (Groningen, 1933) 168.

19. De uitdrukking is van niemand minder dan Claude Lévi-Strauss en wordt toegelicht door G.W. Locher in 'Het Leidse perspectief' in: F. Bovenkerk, e.a., ed., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de dertiger jaren en nu* (Baarn, 1978) 85.

20. W. Deonna, 'Quelques réflexions sur le Symbolisme', *Revue de l'histoire des religions*, LXXXVIII (1924) geciteerd in: Van der Leeuw, *La structure*, 21.

Uiteraard kan Lévy-Bruhl niet verantwoordelijk worden gesteld voor deze toepassingen, die naderhand natuurlijk bijdroegen tot het discredit van de term. Hijzelf onthield zich welbewust van deze vergelijkingen en had het gehele begrip duidelijk als hypothese beschouwd²¹.

Een van de zeldzame succesvolle toepassingen was afkomstig van de pleitbezorger van de toegepaste psychologie in Frankrijk, Henri Wallon²². Hij maakte een vergelijking en muntte het begrip 'kinderlijke mentaliteit', dat een van de weinige uitdrukkingen in de hedendaagse psychologie is waarin het woord mentaliteit gangbaar is²³. In ons verband is het van belang erop te wijzen dat Lucien Febvre, die zich een soort twintigste-eeuwse Diderot waande in zijn bezorging van de *Encyclopédie Française*, Henri Wallon bereid vond om deel acht over *La vie mentale* te bezorgen, waarin onder andere geopereerd werd met het befaamde begrip *outillage mental*. Wallon bedreef geen individuele maar collectieve psychologie en was sterk empirisch ingesteld. Maar hij bezat bovendien een historische belangstelling die zeldzaam is in zijn vakgebied.

Van oudsher is de psychologie individueel gericht en de naoorlogse Angelsaksische psychologie wordt beheerst door het idee van de onveranderlijkheid van de mens. J.H. van den Berg, veeleer Frans georiënteerd, gooide dan ook in 1956 met zijn *Metablica* een bijzondere steen in de antihistorische vijver der psychologen die niet meer dan enkele rimpels veroorzaakte²⁴. 'Hoe geavanceerder de psychologische theorie, des te meer is de faktor historiciteit immers uitgedreven' klonk het onbekommerd in 1973 uit de mond van Kees Bertels, kennelijk met de opzet de historici te treiteren²⁵.

HET BEGRIIP MENTALITEIT IN DE SOCIOGRAFIE EN DE SOCIOLOGIE

In feite worden tal van begrippen niet zozeer bepaald door de eigen inhoud als wel door een tegengesteld of althans complementair begrip. Bij de primitieve mentaliteit bestond de tegenstelling uit het cogito van het rationalisme, in de sociografie duikt het begrip mentaliteit op in binaire samenhang met het marxistisch begrip ideologie.

21. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, 14-16.

22. H. Wallon, 'La mentalité primitive et celle de l'enfant', *Revue philosophique*, LIII (1928).

23. Le Goff, 'Les mentalités', 84; vergelijk ook de lichtelijke gêne over het begrip bij de voornamelijk Angelsaksisch geïntereerde psychologen zoals Duijker en Overtoom in hun bijdragen aan een antropologen-congres over 'facetten van mentaliteiten', *Symposium*, III, i-ii (1981) 129-138 en 139-155.

24. Zie ondermeer de 'recensie' van *Metablica* door Duijker in de vorm van een raillerende samenspraak 'Een sophist in de academie', *Nederlands tijdschrift voor psychologie*, XII (1957) 172-204.

25. Bertels, 'Skepsis', 162.

Het gebruik dat door Marx van het woord ideologie gemaakt werd, dat duidelijk pejoratief was onder invloed van de connotaties van de Franse *idéologues* en ook de prachtige eenvoud van Engels' formulering als 'het verkeerde bewustzijn' zijn in dit verband niet aan de orde²⁶.

Naderhand heeft het mechanistische marxisme zoals verwoord door Plechanow weinig problemen met de sociale psychologie:

De mensen wennen zich aan bepaalde geloven, begrippen en denkmethoden..., maar als er door de ontwikkeling van produktiekrachten veranderingen in de economische structuur ontstaan en derhalve in de betrekkingen van de klassen dan verandert ook de psychologie van die klassen en met deze de 'Zeitgeist'...²⁷.

In deze lijn bevindt zich ook de onomwonden omschrijving in het hedendaagse filosofische woordenboek uit de DDR van ideologie als 'systeem van maatschappelijke (politieke, economische, juridische, pedagogische, artistieke, morele, filosofische en andere) opvattingen die een bepaald klassenbelang tot uitdrukking brengen en daarbij behorende gedragsnormen, houdingen, beoordelingen'²⁸.

Maar binnen het marxisme bestonden ook minder mechanistische en, in kentheoretisch opzicht, meer idealistische opvattingen, zoals die van Labriola in zijn nog altijd interessante *Essais sur la conception matérialiste de l'histoire*. Hij stelde dat de sociale psychologie niet alle verschijnselen kan terug vertalen in economische categorieën. Van dik hout zaagt men planken dacht Plechanow en was van mening dat men om de dans van Australische inboorlingen te begrijpen enkel hoefde te kijken naar de oogst van wilde plantenwortels door vrouwen en dat een dergelijke economische verklaring voor het achttiende-eeuwse menuet niet uitsluitend voldeed aangezien deze gedanst werd door leden van een niet-produktieve klasse²⁹. Labriola was daarentegen van mening dat de economische structuur weliswaar alles bepaalt maar dat er geen simpel mechanisme is van de infrastructuur naar 'de instellingen, wetten, gewoonten, gedachten, sentimenten en ideologieën'. Deze relatie was 'très compliqué, souvent subtil et tortueux, pas toujours déchiffrable'³⁰. Het onbewuste element in eeuwenoude gewoonten is vaak niet kenbaar. Bovendien benadrukte Labriola de traagheid waarmee veranderingen in de sociale psychologie plaatsvinden:

26. Er bestaat een uitgebreide literatuur over het ideologiebegrip, voor een eerste oriëntatie zie J. Ritter, K. Gründer, ed., *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, IV (Basel-Stuttgart, 1976) kolom 158-185.

27. G.W. Plechanow, *Über die materialistische Geschichtsauffassung* (vertaling; Berlijn, 1946) 18.

28. G. Klaus, M. Buhr, ed., *Philosophisches Wörterbuch* (10e dr.; Leipzig, 1975) I, 546.

29. G.W. Plechanow, *Les questions fondamentales du marxisme* (vertaling; Parijs, s.a.) 58.

30. A. Labriola, *Essais sur la conception matérialiste de l'histoire* (vertaling; Parijs, 1902) 167-168.

'les idéologies transmises par la tradition tendent à se cristalliser. Aussi apparaissent-elles comme une force qui résiste aux nouvelles formations... les tendances se perpétuent comme des survivances obstinées'³¹.

Als een verfijning van het marxistische ideologiebegrip werd door de invloedrijke Duitse socioloog Theodor Geiger het begrippenpaar mentaliteit-ideologie gemunt, in een boek over de sociale geleding van het Duitse volk (1932). Er bestond een overeenkomst met een onderscheid dat eerder door Karl Mannheim gemaakt werd, kennelijk om het ideologiebegrip te neutraliseren, tussen 'totale' en 'bijzondere' ideologie³². Waar het Geiger om ging was dat de getalsmatig te onderscheiden sociale lagen niet geheel correspondeerden met een verschillend maatschappelijk bewustzijn. Zonder in alle opzichten duidelijk te zijn stelde Geiger het op de volgende pakkende wijze: ideologie is levensduiding, mentaliteit is psychische dispositie; ideologie is reflexie, mentaliteit is geestestoestand; ideologie is vormvast, mentaliteit is vloeïend; ideologie is een kleed, mentaliteit is een huid; mentaliteit is eigen aan een bevolkingslaag, aan een klasse; ideologie is eigen aan een partij³³.

In Nederland was Geigers invloed snel merkbaar. In 1937 gebruikte Kruyt de term 'mentaliteitsgroep' (tegenover 'toestandsgroep') en noemde het een zeer moeilijk onderzoekspunt dat hij voor de sociaal-geograaf wilde reserveren omdat voor deze (in tegenstelling met de beroepsstatisticus) de bewoners van een niet te groot gebied 'geen abstracte eenheden zijn maar levende mensen, waarmee hij op alle mogelijke wijze in contact is gekomen'. Kruyt haalt Geiger aan voor het onderscheid tussen sociale *Lagerung*, die een uiterlijk kenmerk heeft en statistisch is vast te stellen, en de sociale *Schichtung*, die een niet statistisch vast te stellen mentaliteit als criterium heeft³⁴.

Vanaf dit moment vindt men het begrip mentaliteit in stratificatie-studies als van Van Heek en de oratie van Kruyt. Ook komt men de term in het meervoud tegen en in samenstellingen als groepsmentaliteit, mentaliteitsverandering, mentaliteitsombuiging, etcetera³⁵.

Maar het is zeker dat het begrip mentaliteit niet tot het vaste vocabulaire van

31. *Ibidem*, 239, 248.

32. T. Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Soziografisches Versuch auf statistischer Grundlage* (Stuttgart, 1932) 77; K. Mannheim, *Ideologie und Utopie* (Frankfort, 1929). Men treft Mentalität niet aan in J. Grimm, W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, VI (Leipzig, 1885).

33. Geiger, *Die soziale Schichtung*, 77-82.

34. J.P. Kruyt, 'De sociale structuur van het Engelsche Volk', *Tijdschrift van het Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, LIV (1937) 841-842.

35. Aanwijzingen geven de registers van S. Groenman, e.a., *Het sociaal leven in al zijn facetten* (Assen, 1958), waarin bekende artikelen herdrukt werden. Dank ben ik verschuldigd aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal (Leiden) voor inzage in het fichesbestand.

de Nederlandse sociografen ging behoren. Ter verklaring kan mogelijkterwijs ge-
wezen worden op de invloed die de karakterkunde van Heymans bezat, niet al-
leen op Steinmetz maar ook op diens leerlingen als Hofstee en Kruyt. Voor wat
het psychologische deel van de dissertatie van beide laatsten betrof, respectieve-
lijk over het Oltambt en de onkerkelijkheid was de befaamde kubus van Hey-
mans allesbepalend³⁶. Dit model waarin temperament, neigingen, intellect in on-
derlinge verhouding de mogelijkheden van de menselijke psyche ruimtelijk sym-
boliseerden was een typerend voorbeeld van psychologische theorievorming waar
de factor 'historiciteit' is uitgedreven om met Bertels te spreken. Voor Hofstee
waren bij de Oltambtsters in het verleden onder andere omstandigheden dezelfde
karaktertrekken naar voren gekomen³⁷. En Kruyt, die toch onmiskenbaar de
ontkerkelijking als een historisch verschijnsel zag, was eigenlijk alleen op een ver-
klaring van het heden gespist. Het ging hem om invloeden die tot de hedendaag-
se ontkerkelijking geleid hadden, te weten de invloed van de sociale ontevreden-
heid, van rationalisering van het economisch leven, van natuurwetenschappelijke
begrippen, van de urbanisering, van de functieverandering van kerken, en van
het aangeboren karakter³⁸. Bij Kruyt speelde niet zozeer de onveranderlijkheid
van de menselijke geest als wel een hodiecentrisme dat de geschiedenis slechts ge-
bruikte in de vorm van invloeden op het heden.

Het woord mentaliteit in het Nederlands bezat de Franse connotatie van het an-
derszijn en de contrast-functie in zo sterke mate, dat de sociografie, onder in-
vloed van de tijdloze psychologie van Heymans en op de eigen tijd gericht, de
term minder bruikbaar achtte.

De naoorlogse moderne sociologie, sterk op Amerikaanse leest geschoeid, was
doortrokken van behaviorisme, waaraan het begrip mentaliteit vreemd was.
Toetssteen werden gedrag en houding. In hoeverre dat een uiting was van een
'onzichtbare' en niet-meetbare gesteldheid was minder belangrijk. Van Doorn en
Lammers noemen mentaliteit terloops onder verwijzing naar Geiger bij de behan-
deling van ideologie. Mentaliteit wordt bij hen in een nogal misleidende weergave
van Geiger gereduceerd tot 'hetgeen in de hoofden en harten van de groepsleden
vaag en onsamenhangend aanwezig is'³⁹. Bij de omschrijving van het begrip
'houding' of gezindheid (als een enigszins permanente constellatie van psychische
processen, een staat van gereedheid voor bepaalde innerlijke en uiterlijke gedra-

36. Zie ondermeer G. Heymans, *Inleiding tot de speciale psychologie* (2 dln.; Haarlem, 1929) 2-4, 193.

37. E.W. Hofstee, *Het Oltambt. Een sociografie* (Groningen, 1937) 94.

38. J.P. Kruyt, *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen, 1933).

39. J.A.A. van Doorn, C.J. Lammers, *Moderne sociologie: systematiek en analyse* (1e dr., Utrecht, 1959; 9e dr., 1968) 195.

gingen van de enkeling) werd naar het Amerikaanse attitude verwezen. Het is een tijdloos begrip; de connotatie van het anderszijn ontbreekt; de uniformiteit regeert en het contrast ontbreekt; en in praktijk lag de nadruk op de uiterlijke gedragingen.

Maar ook de Amsterdamse leider van een nieuwe generatie sociologen, Johan Goudsblom, die stevig aantrapte tegen Van Doorn c.s., maakt in zijn *Balans van de sociologie* geen gebruik van het begrip mentaliteit. Goudsblom uitte scherpe kritiek op het overwegend statische begrippenapparaat en de geringe aandacht voor historische ontwikkelingen in de sociologie van Van Doorn c.s.. Zijn voorkeur ging uit naar begrippen waarin het procesmatige uitgedrukt werd, bijvoorbeeld bureaucratisering (in plaats van bureaucratie), industrialisering (in plaats van industrie) etc.. Leidsman bij uitstek voor Goudsblom was de uit de rijke Duitse historisch-sociologische traditie afkomstige Elias, voor wie een genetische benaderingswijze vanzelf sprak. Het werk van Elias, dat in allerlei opzicht een produkt was van het geestelijk klimaat van na de eerste wereldoorlog en nog sterk negentiende-eeuws aandoet, herkreeg niet in het minst door een aangepaste inleiding (1968) waarin stelling genomen werd tegen Talcott Parsons als belichaming van het paradigma van de systematiserende, universele, tijdloze sociologie, een opzienbarende actualiteit. Volgens een soort omgekeerde wet van de remmende voorsprong, werd de traditie weer dynamisch en verwierf de vooroorlogse Duitse sociologie, die door de na-oorlogse sociologie als ouderwets beschouwd werd, in de jaren zeventig in de persoon van Elias een grote populariteit⁴⁰. 'De maatschappelijke verschijnselen, die zich *tatsächlich nur als werdend und geworden*, laten beschouwen, met behulp van begrippenparen, te beperken tot een analyse van twee tegenovergestelde toestanden', betekent aldus Elias in 1968, 'een onnodige verarming van de sociologische waarneming'⁴¹. Elias spreekt zijn afkeer uit van 'toestandreductie' die de begrippen structuur en functie impliceren.

Het is hier niet de plaats om het werk van Elias aan een nader onderzoek te onderwerpen maar wel kan gesteld worden dat door hem het begrip ontwikkeling en proces wel lichtvaardig gehanteerd wordt. In hoeverre is het 'proces' niet anders dan een opeenvolging van toestanden, zoals verwoord in op zichzelf statische beleefdheidsboekjes⁴². Goudsblom sprak laatdunkend van een 'donkere kamer'-opvatting van verandering bij sociologen die verandering slechts zien als

40. Voor de receptie van Elias zie J. Goudsblom, 'Responses to Norbert Elias's Work in England, Germany, the Netherlands and France' in: *Human Figurations. Essays for Norbert Elias* (Amsterdam, 1977) 37-98.

41. N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation* (2e dr.; Bern-München, 1969) xvi en xxii.

42. De fragiele bewijskracht van een aantal op elkaar in de tijd volgende prescriptieve etiquetteboekjes voor een zogenaamd groeiende mate van individuele gedragsbeheersing is hier niet aan de orde.

opeenvolgende statische momenten of toestanden⁴³. In praktijk doet Elias niet anders en is het waarschijnlijk ook niet mogelijk.

In elk geval maakte de genetische benaderingswijze, die eigen is aan Elias' sociologie, dat het begrip mentaliteit met zijn structurele connotatie hoogstens in de samengestelde uitdrukking mentaliteitsverandering een plaats had kunnen krijgen. *Quod non*.

Pas onlangs werd het begrip mentaliteit in een geanimeerde bijeenkomst van historisch antropologen een behandeling waardig gekeurd⁴⁴.

EEN NADERE BEPALING VAN HET BEGRIP MENTALITEITSGESCHIEDENIS

Toen het begrip mentaliteit in de sociale wetenschappen in onbruik was geraakt dook het rond 1960 in de historische wetenschap weer op. Het is een voorbeeld van 'de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige', van de verspringing van een begrip dat in de ene wetenschap onbruikbaar geacht wordt en in een andere als iets vruchtbaars wordt binnengehaald.

De *histoire des mentalités* was in deze tijd duidelijk een verzetsbeweging. Het verzet richtte zich tegen het primaat van de economische geschiedenis in de Annales-groep. Robert Mandrou, Georges Duby en in minder opvallende positie Alphonse Dupront, traden als woordvoerders op. Het is hier niet nodig nog eens een overzicht te geven van hun werk en dat van anderen⁴⁵. Alle drie lieten het vaderschap van de mentaliteitsgeschiedenis teruggaan tot Lucien Febvre en Marc Bloch wier verdiensten hier eveneens niet ter sprake gebracht hoeven te worden⁴⁶. In ons verband is het wel van belang er op te wijzen dat voor Febvre de 'contrast-functie' in het begrip mentaliteit essentieel was. In zijn nog altijd behartigenswaardige strijdschriften neemt hij rigoureuus afstand van zijn plititudes over 'de eeuwige Mens' en wijst hij op het gevaar van anachronisme⁴⁷.

De ontvangst van de *histoire des mentalités* in ons *Tijdschrift voor Geschiedenis*

43. J. Goudsblom, *Balans van de sociologie* (Utrecht, 1974) 112. In de tekst staat statistisch maar dit lijkt een drukfout te zijn.

44. *Symposium*, III, i, ii (1981) 20-34, hierin treft men onder andere enkele notities aan van J. Goudsblom over mentaliteit en methode.

45. Voor een (kritiekloos) zelfbeeld zie J. Le Goff, ed., *La nouvelle Histoire* (Parijs, 1978); kritischer en toch duidelijk congeniaal W. Frijhoff, 'The French Connection. Mentaliteitsgeschiedenis als cultuurstrijd' in: M. Damen, e.a., ed., *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit* (Amsterdam, 1982) 21-44.

46. De uitdrukking *histoire des mentalités* heb ik noch bij Febvre, noch bij Bloch teruggevonden, wellicht heb ik er overheen gelezen.

47. Ondermeer L. Febvre, *Combats pour l'histoire* (2e dr.; Parijs, 1965) 39-40 (vóór Foucault spreekt Febvre al van 'l'archéologie des pensées humaines').

was nogal zuinigjes⁴⁸. Van Caenegem was heel onvriendelijk over Mandrou's *Introduction* en wees onbarmhartig op de lacunes in de kennis van de middeleeuwen. Achteraf gezien blijft het toch een stimulerend boek dat inmiddels natuurlijk wel sterk gedateerd is maar nog altijd met vrucht gelezen kan worden vanwege de gevarieerdheid van het bronnenmateriaal en denkbeelden die haaks staat op de huidige trend van seriële geschiedenis waarin de bronnen juist gelijksoortig zijn, de resultaten betrouwbaarder maar van minder betekenis en de uiteenzettingen gespeend van synthetisch vermogen. Schöffler had ook nogal wat aan te merken maar was nog het meest positief. Peeters, zich baserend op de nomenclatuur en systematiek der psychologie van met name de (neopositivistische) Duijker, riep op de term *histoire des mentalités* 'in elk geval te vermijden' en Kees Bertels uitte 'kentheoretisch, ernstige transcendentale bezwaren' en vond het een groot bezwaar dat de moderne psychologie de historici geen hulp bood.

Maar nuttiger dan een kroniek van de receptie is het te trachten in kort bestek het begrip mentaliteitsgeschiedenis te bepalen. Ons doel is daarbij meer beschrijvend dan prescriptief. Aangezien er geen overdaad bestaat aan theoretische verhandelingen zijn we gedwongen dichtbij het ambacht te blijven. Uiteraard is de korte aanduiding 'ideaaltypisch', want de volgende kenmerken zijn zeker niet in gelijke mate op alle mentaliteitshistorici van toepassing.

a. omschrijving en problematiek

Mentaliteitsgeschiedenis is een reconstructie van collectieve geestesgesteldheid van samenlevingen en sociale groeperingen die in tijd en ruimte afgebakend zijn. Belangrijke aanwijzingen verschaffen de literaire en artistieke uitdrukkingen, gedragingen, houdingen, gevoelens, wereldbeschouwingen, voorstellingen, beelden, mythes en waarden, tegenwoordig gaarne verbeeldingswereld genaamd.

Met opzet wordt het woord reconstructie gebruikt om de creatieve rol van de historicus te benadrukken. De historicus stelt de vragen en problematiseert de gegevens om tot reconstructie te komen. In dit opzicht onderscheidt hij zich derhalve van een verzamelaar van antiquiteiten of een optekenaar van zeden en gewoonten of een heemkundige. Mentaliteitsgeschiedenis tracht gehelen te vatten, samenhang te zoeken, cultuurhistorische bijzonderheden zijn nooit doel in zich.

Van belang voor hem zijn met name de 'stiltes' der geschiedenis. Bedoeld wordt de afwezigheid van bepaalde woorden en begrippen, onuitgesproken vooron-

48. Voor het volgende R. van Caenegem, 'Psychologische geschiedenis', *TvG*, LXXVIII (1965) 129 vlg.; I. Schöffler, 'Nieuwe richtlijnen in het historisch onderzoek', *TvG*, LXXVII (1964) met name 7-9; H.F.M. Peeters, 'Prolegomena van een psychologische geschiedenis', *TvG*, LXXX (1967) met name 31; C.P. Bertels, 'Skepsis tegenover de 'geschiedenis van de mentaliteit'', *TvG*, LXXXVI (1973) 155 vlg.

derstellingen en klaarblijkelijke ongevoeligheid ten aanzien van bepaalde normen en waarden. Het is de problematiek van de *ouillage mental*, de geestelijke uitrusting. In dit opzicht is er een onderscheid met de ideeëngeschiedenis die zich met 'positiviteiten' bezighoudt, zoals de opkomst en wording van een bepaald begrip⁴⁹. Ook de intellectuele geschiedenis is wat dat betreft veel meer 'positief' ingesteld. Afgezien daarvan bezit de ideeëngeschiedenis een idealistische connotatie en de intellectuele geschiedenis een verstandelijke connotatie die mentaliteitsgeschiedenis niet bezit. Er bestaat een duidelijke overeenkomst met de cultuurgeschiedenis zoals door Huizinga omschreven als 'de veelvuldige vormen en functies der beschaving zoals men die kan aflezen uit de historie van volkeren en sociale groepen zoals zij zich verdichten tot cultuurfiguren, motieven, thema's, symbolen, denkbeelden, idealen, stijlen en sentimenten'⁵⁰. Huizinga laat zich leiden door zijn esthetische perceptievermogen wanneer hij spreekt van 'aflezen' of vaker nog 'gewaarworden'. Wij spreken liever, wat prozaïscher, van reconstrueren, zonder te ontkennen dat een groot voorstellingsvermogen of een inzicht van visuele aard, leidraad kan zijn voor een geslaagde reconstructie.

Opvallend is ook de overeenkomst tussen Huizinga's klacht over het gebrek aan vraagstelling in het historisch onderzoek en Febvre's scherpe kritieken. Zonder heldere vragen geen heldere kennis. Tien dwazen kunnen meer antwoorden dan één wijze kan vragen, was Huizinga's verzuchting over de geschiedwetenschap van zijn tijd⁵¹.

Er is eveneens een overeenkomst tussen de door Huizinga gesuggereerde studie van beschavingsfuncties als dienst, trouw, gehoorzaamheid, navolging, verzet en vrijheidsstreven, de ijdelheid en Febvre's veel geciteerde aanmoediging tot historische studie van de *sensibilités*, van de liefde, van de dood, van het medelijden, van de wreedheid, van de vreugde, van de vrees...⁵².

De gesignaleerde overeenkomst tussen cultuurgeschiedenis die Huizinga voorstond en mentaliteitsgeschiedenis betekent niet dat men net zo goed het begrip cultuur kan gebruiken. Men kan hoogstens stellen dat mentaliteitsgeschiedenis beschouwd kan worden als een bepaalde vorm van cultuurgeschiedenis. Cultuurgeschiedenis kent zoveel uiteenlopende beoefeningswijzen dat mentaliteitsgeschiedenis daar slechts een specifiek onderdeel van vormt.

b. de bronnen

De moderne mentaliteitshistoricus werkt gaarne met grote hoeveelheden gege-

49. Voor een vergelijking zie artikel van Schulin aangehaald hierboven in noot 4.

50. J. Huizinga, 'De taak der cultuurgeschiedenis' in: *Cultuurhistorische Verkenningen* (Haarlem, 1929), herdrukt in *Verzamelde Werken*, VII (Haarlem, 1950) 83.

51. Huizinga, *VW*, VII, 45.

52. Febvre, *Combats*, 236; Huizinga, *VW*, VII, 83.

vens, die (want het moet uit de lengte of de breedte) dan ook minder grondig worden bestudeerd maar wel uitgebreid gekwantificeerd. Belangrijk zijn documenten die informatie verschaffen over het zedelijk leven zoals rechterlijke en notariële archieven, casuïstiek, literaire en artistieke documenten⁵³. De voorkeur gaat uit naar reeksen gelijksoortige, in tijd en ruimte bepaalde gegevens die te zamen zijn 'corpus' vormen. De mentaliteitshistoricus hanteert wat ik noem *het seriële perspectief*. Deze methodische voorkeur is uiteraard niet beperkt tot de mentaliteitshistorici maar is een veel algemener tendens die mogelijkwerwijs zijn oorsprong vond in de beoefening van de prijzengeschiedenis in het interbellum.

De gevarieerdheid van bronnenmateriaal wordt tegenwoordig minder hoog geschat, hetgeen geleid heeft tot een zekere mate van bekrompenheid van onderwerpen maar anderszins de degelijkheid van de behandeling ten goede kwam. In dit opzicht is er groot verschil tussen meeromvattende synthetische werken zoals van Mandrou, Ariès, van ouderen als Huizinga, Febvre, Bloch en de nieuwe generatie voor wie Michel Vovelle als prototype mag gelden⁵⁴.

Het is door de voorkeur van jongere historici voor dit seriële perspectief dat de mentaliteitsgeschiedenis op den duur misschien de structurele connotatie en contrastfunctie gaat verliezen. Maar zover is het nog niet wanneer men leest wat Michel Foucault te berde brengt over de moderne geschiedbeoefening die volgens hem een opvallende overeenkomst bezit met zijn 'archeologische' werkwijze. Ten grondslag aan alles ligt volgens Foucault een nieuwe opvatting van 'het document'. (Een ieder die thuis is in de Franse historiografie proeft hier dat voor de zoveelste maal en in belangrijke mate ten onrechte de *Introduction aux études historiques* van Langlois en Seignobos als 'kop van jut' fungeert). Het gaat er, aldus Foucault (in vereenvoudigde weergave) niet om een tekst in zijn geheel te interpreteren maar om deze te bewerken, te verknippen en te rangschikken; vervolgens niveau's aan te brengen, series op te stellen en relaties te beschrijven. Als voorbeeld gaf hij de traditionele literatuurgeschiedenis, waar het ging om het moment van de schepping, de eenheid van het werk, de kenmerken van individuele originaliteit en uiteindelijk de rijkdom aan betekenis. In de moderne analyse

53. Febvre, *Combats*, 231 vlg.

54. Voor een tegenover elkaar stellen van Ariès en Vovelle zie TvG, XCIV (1981) 61; behoudens over de houding ten opzichte van de dood in: *Piété baroque et déchristianisation* (Parijs, 1973) en *Visions de la mort et de l'au-delà en Provence* (Parijs, 1970), schreef Vovelle met eenzelfde voorbeeldige benaderingswijze ondermeer *Religion et Révolution: la déchristianisation de l'An II* (Parijs, 1976) en *Les métamorphoses de la fête en Provence (1750-1820)* (Parijs, 1976). Onlangs bundelde hij enkele artikelen over mentaliteitsgeschiedenis waarin hij in de inleiding mentaliteit en ideologie met elkaar in verband brengt, zonder overigens erg diep te graven, *Idéologies et mentalités* (Parijs, 1982).

daarentegen gaat het om de toevalligheid, de serie, de regelmaat en de scheppingsvoorwaarden⁵⁵.

Eén van de gevolgen van deze nieuwe notie van het document was een andere opvatting van discontinuïteit⁵⁶. In de traditionele geschiedschrijving aldus Foucault was discontinuïteit een hindernis, een ergerlijk iets dat vervangen diende te worden door een verband tussen gebeurtenissen. In de archeologie van Foucault is discontinuïteit niet meer een storend element, een fataliteit van buitenaf maar een operationeel concept. Discontinuïteit wordt niet enkel meer beschouwd als een keerzijde of een grens van vermogen maar wordt gezien als een positief element dat het object bepaalt en de analyse waarde geeft.

Men kan er zeker van zijn dat de ambachtelijke historici zich aan Foucault's gevolgtrekkingen niet veel gelegen zullen laten liggen. Het wordt hier enkel te berde gebracht om aan te geven dat seriële geschiedenis niet zomaar gelijkgesteld mag worden met een ontwikkelingsgeschiedenis waartegen van oudsher juist de gebruikers van het begrip *mentalité* zich verzetten. De methodologische en kentheoretische implicaties van de seriële geschiedbeoefening zijn in dit opzicht nog weinig overdacht.

c. de benaderingswijze

Van oudsher wordt de mentaliteitsgeschiedenis gekenmerkt door een synchronische benaderingswijze. Mentaliteit kan een toestand zijn van een langere periode en natuurlijk bestaat er de mogelijkheid van opeenvolging of contrastering van deze op zichzelf statische en samenhangende perioden.

Zoals aangegeven paste het begrip mentaliteit niet zo goed in een genetische benadering. Vaak wordt beweerd dat een genetische benadering een typisch historische was of althans een die recht deed aan het verleden⁵⁷. Dit was dunkt ons met name in de negentiende eeuw allerm minst het geval. Nauw verbonden met een genetische benaderingswijze waarin de groei en ontwikkeling centraal stonden, was het zoeken naar de oorsprong en het beschrijven van de wording van eigentijdse verschijnselen. Als populaire voorbeelden kunnen naast talloze andere, genoemd worden Taine's *Origines de la France contemporaine*, Renan's *Histoire des origines du christianisme* of de Engelse Whig-geschiedschrijving. Dit soort genetische geschiedenis en deze toonbeelden van negentiende-eeuwse geschiedenis waren in wezen 'onhistorisch' en anachronistisch en brachten Marc Bloch ertoe om de drie

55. M. Foucault, *L'ordre du discours* (Parijs, 1971) 56.

56. M. Foucault, *L'archéologie du savoir* (Parijs, 1969) 16-17.

57. 'Erst auf dieser Stufe ist die Geschichte aber eigentlich zu einer Wissenschaft geworden, da Sie sich die reine Erkenntnis eines eigenartigen Stoffes zum Ziel gesteckt hat', E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode* (2e dr.; Leipzig, 1894) 22-32.

idolen van de historici die door Simiand aangegeven waren (het individuele, politieke en chronologische) aan te vullen met het *idole des origines*⁵⁸. Overbekend zijn Febvre's fulminaties tegen historici die Rabelais als de vader van het atheïsme wilden zien en oorsprongsgeschiedenis bedreven, of Huizinga's bezwaren tegen 'worteltrekkende' historici van de Renaissance⁵⁹.

Een genetische benaderingswijze is allerminst de apotheose van historisch besef maar bezit het levensgrote gevaar van finalisme en anachronismen.

Opvallend is ook in dit verband de scherpe afwijzing door Huizinga van het begrip ontwikkeling. Jan Romein was het hiermee, in zijn mooie maar gemaniëerde recensie van *Cultuurhistorische verkenningen*, niet eens en dacht dat de term ontdaan van biologische betekenis wel degelijk bruikbaar was, maar in de betekenis van 'verandering van menselijke verhoudingen' zoals de onderling voortdurend wisselende machtsverhoudingen⁶⁰. Tegen een dergelijke algemene omschrijving kan niemand bezwaar maken maar ze is dan ook nietszeggend. Een toestand van volmaakte rust en eeuwige stilstand wil geen mentaliteitshistoricus reconstrueren omdat dat eenvoudigweg ondenkbaar is. Huizinga spreekt van 'voorstellingen' en van de samenhang van datgene wat cultuuruitingen van een tijdperk onderling verbindt en homogeen maakt⁶¹. Zijn het niet de 'beelden' waarvan de vergruizing door Romein later betreurd zal worden?

d. de functie

In vele negentiende-eeuwse genetische geschiedenisboeken ging het er niet alleen om uit te leggen hoe het heden tot stand gekomen was, maar er was eveneens sprake van een onverholen legitimerende functie, waarbij de vooruitgang als axioma werd aanvaard. Wat dit betreft is het misleidend om de negentiende eeuw als de eeuw van het historisme te betitelen. Wanneer men historisme omschrijft als het geloof in de historische bepaaldheid van alles en daarmee een relativerende geesteshouding veronderstelt dan komt men vaak bedrogen uit. Foucault beschouwt het 'bezingen van de vooruitgang als de antropologische functie van de genetische geschiedenis'. Wanneer men kritiek heeft op de rol die de historici tegenwoordig vervullen dan 'betreurt men', aldus Foucault, 'dat de geschiedschrijving geen legitimering verschaft van het heden en geen deïficatie van de tegenwoordige tijd'. Men zou dit een 'embryologie' kunnen noemen tegenover een genealogie die Foucault wil bedrijven. Gaarne spreekt Foucault ook, om het ver-

58. M. Bloch, *Apologie pour l'histoire out métier d'historien* (6e dr.; Parijs, 1964) 5-6.

59. L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle. La religion de Rabelais* (2e dr.; Parijs, 1968); J. Huizinga, 'Het probleem der Renaissance', herdrukt in *VW*, V (Haarlem, 1949) 231-275.

60. J. Romein, 'Kanttekeningen bij het nieuwste boek van Huizinga (II)', *TvG*, XLVI (1931) 148.

61. Huizinga, *VW*, VII, 94.

schil met de ideeëngeschiedenis aan te geven, van een archeologie waarin het gaat om lagen te traceren en breuklijnen te constateren. Men kan spreken van opeenvolging van toestanden en nimmer van continue of lineaire ontwikkelingen. 'Le savoir (historique) n'est pas fait pour comprendre, il est fait pour trancher', is een van Foucault's exclamaties⁶².

Minder overdreven (en daarom velen van ons meer aansprekend) sprak Huizinga van 'afstand, contrast, perspectieven... en een diepe historische zin voor het verre en het vreemde'⁶³. Ook Ariès spreekt van 'comprendre les différences de mentalités non-actuelles'. Zijn opmerkingen over de beschrijving van de *passage à la modernité* is een lippendienst en in tegenspraak met zijn eigen werk dat juist gestructureerd is door contrasten⁶⁴. De periodisering in het grote boek van Ariès over de dood is in wezen een beschrijving van vijf gedragsmodellen die vijf toestanden moeten weergeven. Voor wat betreft de overgang van de ene naar de andere fase en historische ontwikkelingen is dit geruchtmakend werk zwijgzaam.

Wanneer de mentaliteitshistoricus juist uit is op contrasten en het benadrukken van de verschillen van het verleden met de eigen tijd, kan hij natuurlijk een kritische functie vervullen. Protesten tegen de huidige gang van zaken en eigentijdse vanzelfsprekendheden kunnen de mentaliteitshistoricus voedsel verschaffen. Maar voor het overige lijkt de emancipatorische geschiedschrijving die gelooft in de ontwikkeling en vooruitgang van de groepering die geëmancipeerd dient te worden, een doel na te streven dat tegenovergesteld is aan de habitus van mentaliteitshistorici⁶⁵.

MENTALITEITSGESCHIEDENIS AVANT LE MOT

Geschiedschrijving heeft, zodra de simpele registratie verlaten werd, altijd een psychologische dimensie bezeten. Dat geldt bijvoorbeeld voor de eeuwenoude wijze van geschiedbeoefening die men de pragmatische geschiedenis noemt. De mentaliteitsgeschiedenis verschilt echter van deze vorm van geschiedbeoefening in zoverre identificatie met historische voorbeelden ontbreekt, beperking tot

62. M. Foucault, 'Nietzsche, la généalogie et l'histoire' in: *Hommage à Jean Hyppolite* (Parijs, 1971) 160; cf. Febvre, *Combats*, 9.

63. Huizinga, *VW*, VII, 164, 182.

64. P. Ariès, 'L'histoire des mentalités', in: J. Le Goff, ed., *La nouvelle Histoire* (Parijs, 1978) 420, 412.

65. Frijhof gaat zelf zo ver dat hij mentaliteitsgeschiedenis beschouwt als een vorm van wetenschapsbedrijf 'dat functioneert... binnen het offensief van de intellectuele elite... in de richting van een cultuursector die haar ontsnapt was en die ze door categorisering tracht... te neutraliseren', W. Frijhoff, 'The French Connection', 42.

doelbewust menselijk handelen afwezig is en bovendien één persoon nimmer studiedoel vormt.

Niet te ontkennen valt dat men in tal van oudere historische werken elementen vindt die in onderwerp, methode en oogmerk sterk overeenkomen met wat men tegenwoordig mentaliteitsgeschiedenis noemt. Met opzet werd gewezen op enkele overeenkomsten met Huizinga's vorm van cultuurgeschiedenis. Dit betekent echter niet dat de historicus zich mag laten leiden door een goedkoop relativisme dat er nooit iets nieuws onder de zon is, zoals wel eens geschiedt uit luiheid of gemakzucht.

De omvangrijke produktie van zedengeschiedenis, die al vóór Voltaire bestond en in de negentiende eeuw een hoogtepunt bereikte kan meestal geen mentaliteitsgeschiedenis genoemd worden. Het zijn studies van cultuurhistorische bijzonderheden en men mist de genoemde kenmerken en connotaties. Zo leveren in ons land bijvoorbeeld Schotel, Hofdijk, P.L. Muller, De Roever en Dozy en vele anderen, een mentaliteitshistoricus wel materiaal maar zonder enige diepe samenhang of structuur⁶⁶. Bovendien is de ondertoon veelal exemplarisch moraliserend.

Sommige traditionele, verhalende en chronologisch geordende werken bevatten niettemin verrassende observaties en mooie analyses die belangrijker zijn dan de expliciet en nadrukkelijk als mentaliteitsgeschiedenis gepresenteerde recente studies.

Omgekeerd treft men maar al te vaak moderne werken samengesteld op grond van enorme fichesbakken, gigantische berekeningen en een overdosis aan grafieken en tabellen die meer het karakter hebben van bronnenuitgaven – en dan nog eerder poelen dan bronnen zijn, om met Huizinga te spreken. Er wordt meer in de breedte dan in de diepte gewerkt. De zoutloze probleemstelling of oninteressante thema's lijken voornamelijk gekozen omdat kwantificeerbaar materiaal voorhanden was.

BEGRIPSEROSIE

Mentaliteitsgeschiedenis is een modewoord geworden. Met een veelvuldiger gebruik van de term zal het woord mentaliteit zijn specifieke connotaties gaan verliezen. Dit proces van begripserosie, waaraan elke veel gebezigde term blootstaat,

66. Bij wijze van voorbeeld kunnen genoemd worden G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw* (Haarlem, 1868); W.J. Hofdijk, *Ons voorgeslacht in zijn dagelyksch leven geschilderd* (2e dr., 6 dln.; Leiden, 1873-1875); P.L. Muller, *Onze Gouden Eeuw* (Leiden, 1896-1898); N. de Roever, *Het leven van onze voorouders*. Voortgezet door G.J. Dozy (6 dln.; Amsterdam, 1896-1906).

blootstaat, heeft al enigmatische plaatsgevonden⁶⁷. Maar het is in ons geval ook te wijten aan de integrale pretenties van mentaliteitshistorici die het begrip als container gebruiken en er van alles in laten vallen. Daarnaast speelde mee dat het eerdergenoemde seriële perspectief de diachronische detailstudie sterk gestimuleerd heeft ten koste van de synchronische structuurstudie.

In Frankrijk bestaat op dit moment een zekere voorkeur voor de term historische antropologie die ook een eigen geschiedenis en connotaties bezit, maar dat is een ander verhaal.

Het is best mogelijk dat de Duc de Guermantes uiteindelijk gelijk krijgt met zijn voorspelling dat de term in de vergetelheid zal geraken⁶⁸.

Het woord is aan de gebruikers.

67. Een recent literatuuroverzicht wordt getiteld 'mentaal-culturele geschiedenis', de uitdrukking is schrijnend lelijk en bezit in elk geval niet de connotatie van mentaliteitsgeschiedenis. D. van Lente, 'Mentaal-culturele geschiedenis van industriële samenlevingen: een historiografische verkenning', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, VIII (1982) 359-388.

68. 'Ah, *mentalité* j'en prends note, je le resservirai', dit le duc... *Mentalité* me plaît. Il y a comme cela des mots nouveaux qu'on lance mais ils ne durent pas'. Proust, *A la recherche du temps perdu*, II, 237.

Kloosterlingen en buitenstaanders. Grensoverschrijdingen in Ekkehards Casus Sancti Galli

MAYKE DE JONG

Rond het midden van de elfde eeuw liet Ekkehard IV van St. Gallen, schrijvend over de geschiedenis van zijn klooster, de Karolingische heerser Karel III (884-887) over een zeer getalenteerde en veelzijdige kloosterling zeggen, dat hij degene verwenste die zo'n man tot monnik had gemaakt¹. Deze passage vestigt de aandacht op de wijze waarop de Benedictijnse kloosters van de vroege middeleeuwen gewoonlijk hun geleerden aanvulden. Deze gemeenschappen zijn wel eens vergeleken met een leger, dat voornamelijk uit dienstplichtigen bestaat en waarin vrijwilligers slechts een gering aandeel hebben². Kloosterling werd men in de regel niet uit eigen beweging; men werd door anderen tot kloosterling gemaakt.

De meeste monniken en nonnen werden reeds als jonge kinderen opgenomen in een kloostergemeenschap; hun ouders of andere verwanten schonken hen 'aan God in het klooster', zoals de Regel van Benedictus dit in haar voorschrift betreffende de oblatie van kinderen formuleert³. Dergelijke oblaten (*pueri oblati*, ook dikwijls aangeduid als *pueri nutriti*) waren door de gelofte, die voor hen bij hun oblatie was afgelegd, voor altijd aan het kloosterleven gebonden. Zij waren kindermonniken, geen pupillen die tijdelijk in een klooster verbleven⁴. Zeker in de grote rijksabdijen van het Karolingische en Duitse Rijk waren de oblaten zeer

1. *Ekkehardi IV. Casus sancti Galli*, H.F. Haefele, ed., *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe X (Darmstadt, 1980) xxxiv, 78.

2. R.W. Southern, *The Making of the Middle Ages* (2e dr.; Londen, 1967) 156; J.H. Lynch, *Simoniacal Entry into Religious Life from 1000-1260* (Ohio, 1976) 36-37.

3. *Regula Benedicti*, A. de Vogüé en J. Neufville, ed., *Sources Chrétiennes* CLXXXIII (Parijs, 1972) lix, 632: 'Si quis forte de nobilibus offerit filium suum Deo in monasterio...'

4. Dat de schenking van kinderen volgens de Regel van Benedictus de oblaat in kwestie definitief tot het kloosterleven verplichtte, is weersproken door J.R. Riepenhoff, *Zur Frage des Ursprungs der Verbindlichkeit des Oblateninstituts. Ein Beitrag zur Geschichte des mittelalterlichen Bildungswesens* (Emsdetten, 1939). Zie voor een weerlegging van dit standpunt: A. Lentini, 'Note sull'oblazione di fanciulli nella Regola di San Benedetto', *Studia Anselmiana*, XVIII-XIX (Rome, 1947) 220-225; J. Stegemann, 'Die Verbindlichkeit der Oblation nach der Regula Benedicti', in: S. Brechter, ed., *Benedictus, der Vater des Abendlandes, 547-1947* (München, 1947) 119-138. Het meest recente overzicht van het onderzoek naar de oblatie vindt men bij J. Dubois, 'Oblato', *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, VI (Rome, 1980) 654-666.